

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-III February 2015
संत तुकारामांची कविता : सामाजिक संदर्भ

श्री. दिपक सुर्याजी घाडगे: जगदिशप्रसाद झाबरमल टिबडेवाला, विश्वविद्यालय, राजस्थान

प्रास्ताविक:

मानवी जीवनातील नाना तऱ्हेच्या अनुभवांना आशयधन शब्दांत साकारण्याचे भाषिक वैभव तुकोबांच्या अभंगांना लाभले आहे. लोकजीवनाशी असणारे नाते अतूट आहे, अभंग आहे. “एक प्रतिभासंपन्न कवी एक डोळस भक्त आणि सामाजिक, बौद्धिक गुलामगिरीचा निषेध करणारा संतयोद्धा म्हणून तुकोबा आंम्हाला भावतात.” माणसाविषयीच्या अखंड स्नेहधारा त्यांच्या अभंगातून पाझरतात. त्यातून व्यक्त होणाऱ्या सामाजिक, सात्विक जाणिवा आमच्या जगण्याला भावश्रीमंत करतात. ही तुकोबांची थोरवी व त्यांच्या जीवनप्रवासाचा आलेख पुढे दिसून येतो.

जन्म व बालपण :

तुकाराम महाराजांचे जन्मगांव पुण्याजवळील देहू. त्यांच्या जन्मापूर्वीपासूनच देहू हे पवित्र क्षेत्र म्हणून प्रसिध्द होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव वोल्होबा आणि आईचे नाव कनकाई होते. सावकारी, शेती आणि वाणी धंद्याचे दुकान असल्यामुळे गावातील इतरापेक्षा या घराण्याची सुस्थिती होती. वडिल तत्वशील आणि धर्मनिष्ठ होते. आई परमार्थपरायण असल्यामुळे व्रतवैकल्य केल्यानंतर त्यांना सावजी, तुका आणि कान्होबा असे तीन पुत्र झाले. मधला तुका याचा जन्म माघ शु.प. गुरुवार शके १५२८ या दिवशी झाला. बालपणीची पहिली १२ वर्षे हुडपणा करण्यात गेली. आपल्या बालपणाचे वर्णन करताना तुकाराम म्हणतात :

बाळपणे ऐसी गेली बारा ।

खेळता या पोरं नाना मते ।।

वयाच्या १३ व्या वर्षी तुकोबांचा पहिला विवाह झाला. पण प्रथम पत्नीला धापेची व्यथा होती. त्यामुळे वयाच्या १७ व्या वर्षी मातापित्यांनी तुकोबांचे दुसरे लग्न करून दिले. या विवाहानंतरची दोन वर्षे सुखासमाधानात जातात न जातात तोच कालचक्र फिरल्यासारखे झाले. प्रथम पितृनिधनाचा तडाका बसला. वडिलांच्या दुःखाचे वर्णन करताना म्हणतात, “बाप मेला न कळता । नव्हती संसाराची चिंता।।” वडिलांच्या पाठोपाठ आईही वारली. हळूहळू लक्ष्मीची कृपादृष्टीही मावळत चालली.

शके १५५१-५२ मध्ये घोर दुष्काळ पडला. वडिलभाऊ सावजी याची पत्नी गेली. सावजीने तीर्थाटनासाठी गृहत्याग केला. तुकोबांची पहिली पत्नीही त्या आपत्काळात अन्नान्न करून मेली. त्यापाठोपाठच दुसरा मुलगाही गेला. या सर्व घटनांचा क्रम प्राप्त परिणाम म्हणजे तुकोबांचे मन आता प्रपंचावरून उडाले व ते परमार्थाकडे वळले. यावेळी तुकोबांचे वय २१-२२ वर्षांचे होते. चित्त परमार्थाकडे वळविताना तुकोबांना खुपच अडीअडचणी आल्या. ते म्हणतात,

‘रात्रीदिवस आंम्हा युध्दाचा प्रसंग ।

अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥’

विठ्ठलनाम हेच आपल्या जीवनाचे ध्येय ठरवून संसारत्याग न करता विहित कर्मे अनासक्त बुद्धीने करावयाची आणि विठ्ठलाचा गजर करीत भक्तीचा मळा संसारातच फुलवायचा असा साधनक्रम त्यांनी ठरविला. परंतु पुढे संसाराचा गाडा घसरगुंडीला लागला. तुकोबा कर्जबाजारी झाले त्यांची वृत्तीच सांसारिक दृष्ट्या उदासिन बनली होती. संसारदुःख, जननिंदा आणि वाढत चाललेली अनासक्त वृत्ती यामुळे त्यांनी घर सोडले आणि देहू नजीकच्या भांगिरी नावाच्या डोंगरावर पारमार्थिक चिंतनासाठी निघून गेले.

अभंग रचना :

‘अमृतातेही पैजा जिंके’ असे शब्दवैभव संतांनी मराठी भाषेला बहाल केले. आज शतकांमागून शतकं गेली, पण संतांच्या शब्दांमधले सामर्थ्य तसूभरही कमी झाले नाही. किंबहुना ते अधिकच वाढलेले आहे. समाज आणि संस्कृती यांचे वैभव संतांनी वाढविले त्यामुळे तुकोबांचे अभंग माय मराठीचे अक्षरवैभव झाले आहे. मानवी जीवनामध्ये विकारांचे तण हे उपटण्याचे प्रभावी साधन म्हणजे संतांचे अभंग, या अभंगांच्या संस्कारातूनच जीवनवृक्ष फुलतात ते फुलाःफळांनी डवरतात.

लोकभाषा :

संत तुकारामांचे अध्यात्म लोकभाषेत अभिव्यक्त झाले आहे. अवतीभोवतीचे संदर्भ, लोकपरंपरा, लोकसंस्कृतीच्या आधारे त्यांनी आपल्या विचारांची मांडणी केली. भाषा हे अभिव्यक्तीचे प्रभावी साधन आहे. डॉ. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “संत तुकारामांचे अभंग सर्वसामान्य लोक नैतिक आधार म्हणून नेहमीच्या व्यवहारात वापरत असतात. विद्वज्जन आपल्या विधानांचा पुष्टी देण्यासाठी तुकोबांच्या अभंगातल्या मार्मिक ओळी उद्धृत करताना वक्ते आपल्या व्याख्यानांचा परिणाम वाढविण्यासाठी तुकारामांच्या ओळी म्हणून दाखवतात. राजकारणी नेते जनतेला वश करण्यासाठी तर समाजसुधारक अंधश्रद्धा बाळगणाऱ्यांशी त्यांच्या बुद्धीचा पालट करण्यासाठी तुकारामांच्या वचनांचा आधार घेतात. अभंगातील चरण, तुकडे किंवा वाक्यप्रयोग मराठीतल्या अनेक कादंबऱ्यांची, नाटकांची, अग्रलेखांची आणि चित्रपटांची शीर्षके म्हणून गाजली आहेत. सर्व प्रकारच्या व्यक्तींना आपल्या नानाविध भावभावना यथायोग्य व्यक्त करता येतील, अशी सोय तुकारामांच्या अभंगांनी करून ठेवली आहे”.

बहूजनसमाजाचे प्रतिनिधित्व :

संत तुकाराम महाराष्ट्रातील बहूसंख्य बहूजन समाजाचे प्रतिनिधित्व आपल्या साहित्यात करतात. सामाजिक समतेच्या आधारावर सर्वांना आपल्या उध्दाराचा मार्ग खुला आहे. भक्तीमार्गात भेदभावाला थारा नाही. ‘सकलांसी येथे आहे अधिकार । कलियुगी उध्दार हरिनामे।’ अशा शब्दात ते सर्व समाजातील भक्तभाविकांना एकत्रित करतात.

‘यारे यारे लहानथोर । याती भलते नारीनर ।

करावा विचार न लगे । चिंत कोणासी ।।’

बहुजन समाजाला दिलासा देणारी तुकोबांची शिकवण होती. धर्माने शूद्रांना वेदाधिकार दिला नव्हता. तुकोबा म्हणतात, ‘वेद आम्हावरी रुसोनिया गेला। आंम्ही त्याच्या बाला धरिले कंठी।’ : वेद रुसला तरी पर्वा नाही, आंम्ही त्यांच्या पित्याचे नामस्मरण करू, कारण भगवत गीतेनुसार जाती अप्रमाण आहे. भक्तीच्या कसोटीवरच त्यांनी पाखंडाचे खंडण केले. परमार्थाचा अधिकार लहानथोर, नारी नर सर्वांना आहे. जातीधर्माचा अडसर त्या अधिकारांच्या आड येत नाही असा तुकारामांचा ठाम विचार आहे. माणसाचे श्रेष्ठत्व जन्मावर ठरविण्याचे सनातनवाद्यांचे प्रयत्न तुकारामांना मान्य नव्हते. माणसाचे मोठेपण ते कर्मावरून ठरवितात. प्रा.डॉ.भास्कर शेळके यांनी संत तुकारामांच्या सामाजिक समतेच्या प्रयत्नांना “संतसाहित्यातील क्रांती” म्हटले आहे.

प्रापंचिकांना उपदेश :

तुकाराम हे मनाने निवृत्त किंवा प्रारब्धवादी असले तरी संसार सोडा असे त्यांनी कोठेच म्हणलेले नाही. प्रपंच हा परमार्थाच्या आड येऊ नये एवढेच त्यांचे म्हणणे आहे. संसारातील क्षणिक व लवमात्र सुखापेक्षा शाश्वत असा परमार्थिक सुखाच्या भांडारावर दृष्टी ठेवून ते बोलत असल्यामुळे नाशिवंतासाठी देवाची तुटी करू नका असे त्यांचे प्रापंचिकांना सांगणे आहे. जन हे सुखाचे, दिल्याघेतल्याचे आहेत तरी त्यांचा भरवसा न धरता ‘आपुला विश्वास जतन करा व परमार्थाची कास सोडू नका’ असे म्हणण्यात दुर्बलता नसून उलट विवेक आणि जागरूकता आहे. या भूमिकेवरून जी नीतीतत्वे तुकारामांनी शिकवली ती सर्व पारमार्थिक आहेत. एका चक्रपाणी वाचून कोणीही सोडविता नाही हे ओळखून व्यर्थ मायाजाळी गुंतु नका, इंद्रियांची ओढ आवरा पण मन प्रसन्न करा, निजवृत्ती लाभावी म्हणून फळाफुलांनी बहरलेल्या हरिनामावेलीवरील पक्षिराज व्हा.

वाडःमयीन आचारधर्म :

अर्वाचीन विचारवंत २१ व्या शतकाला आवश्यक जीवनमुल्ये मांडत आहेत. ती सारी वारकरी संप्रदायात तुकोबांच्या काळातही उपस्थित होती. वारकऱ्यांचा दैनंदिन व्यवहार आणि जीवन मूल्यांची साधना करणारे असते.

१ अर्थमीती : जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे । उदास विचारे वैच करी ।।

२ सहकार : एकमेका सहाय करु । अवघे धरु सुपंथ ।।

३ भूतदया : भूतदया गाती पशुंचे पालन । तहाणेल्या जीवन वनामाजी ।।

४ निसर्गप्रेम : वृक्षवल्ली आंम्हा सोयरे वनचरे । पक्षीही सुस्वरे आळविती ।।

५ मितआहार : युक्तअहार विहार । नेम इंद्रियांसी सार । नसावी वासर बहूभाषण ।।

६ उपेक्षितांविषयी आस्था : जे का रंजले गांजले । त्यांची म्हणे जो आपुले ॥

तोचि साधू ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥

अशी कितीतरी सामाजिक मुल्ये तुकाराम महाराजांच्या वाङ्मयात आचारधर्माचे रूप धारण करतात.

पाखंडाखंडन:

धर्माचे पालन करून पाखंडाखंडन करणे हे तुकोबांनी आपले जिवितकार्य मानले व स्वभावात एक प्रकारचा परखडपणा असल्यामुळे लहानथोर न म्हणता किंवा कोणाची भीडभाड न धरता ही कामगिरी त्यांनी उठाउठी पार पाडली. मेणाहूनही मऊ असा हा बाजार मांडू पाहणाऱ्या पोठभरू संताच्या व त्यांच्या गुरुबाजीचा तुकोबा धक्कार करतात ते म्हणतात, 'बोलिलो तें काही तुमचिंया हिंता । वचन नेणतां क्षम कीजे ॥'

तुकोबांनी केलेले पाखंडाखंडन हा एक प्रकारे उपदेशच असून भक्तीमार्गाच्या प्रासाराचे विधायक कार्य करण्यापूर्वी समाजीतील जुन्या कल्पना, संख्या आणि सांप्रदाय यांचा निःपात त्यांना करावा लागला व तो त्यांनी निष्ठूरपणे केला. तुकोबा हे खरे समाजसुधारक व धर्मसुधारक संत होते.

अशाप्रकारे संताचे मंडन आणि पाखंडाचे खंडन करून तुकारामांनी फार मोठे काम केले आहे. तुकोबांना अभिप्रेत असणारा निर्मळ मनाचा आणि डोळस वृत्तीचा माणूस निर्माण होण्यासाठी तुकारामांच्याच अभंगज्योती साऱ्या विश्वात प्रज्वलित झाल्या पाहिजेत. रंजल्या मांजल्या जीवांना दिलासा देणारे माणुसकीचे हजारो हात निर्माण झाले पाहिजेत. सज्जनांच्या वाटेवरचे दुष्ट काटे दूर करण्यासाठी बलदंड बाहू पुढे सरसावले पाहिजेत. तेव्हाच एका आनंदमय निरामय जगाचे दर्शन घडेल. सारे जग आनंदाचा डोह होईल. तेथे आनंदाचे तरंग उमटतील आणि मुखामध्ये तुकोबांचे अभंग असतील, असे सद् विचार प्रा.डॉ. यशवंत पाटणे यांनी व्यक्त केलेले आहेत.

संदर्भ:

१. पाटणे यशवंत : जगाच्या कल्याणां : संस्कृती प्रकाशन

प्रथम आवृत्ती २०११ पृ.११

२. नेमाडे भालचंद्र : 'तुकाराम गाथा, निवडक अभंग' मॅजिस्टिक प्रकाशन, मुंबई प्रथमावृत्ती १९७२ प्रस्तावणा पृ.३

३. नेऊगांवकर स. के. 'श्री तुकाराम महाराजांची सार्थगाथा' प्राचार्य दांडेकर